

Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století do předhusitského období

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ

Cílem tohoto příspěvku není podat souhrnný obraz úlohy církevních institucí na Moravě v sociálním a ekonomickém vývoji raného i vrcholného středověku, zejména na základě archeologického materiálu, ale upozornit na možnosti, které sledování této problematiky může přinést. Již v úvodu musíme totiž konstatovat, že materiál, jež máme k dispozici, je velmi torzovitý a systematicky byla archeologicky sledována vlastně pouze jediná lokalita. Určitý obraz situace i dalších možností výzkumu můžeme získat pouze přihlédnutím k písemným pramenům včetně otázek vývoje osídlení, koncentrace sídel, vývoje majetkové držby, hospodářského a sociálního vývoje atd., výzkumům z oblasti dějin umění, stavebně historických průzkumů jednotlivých objektů apod. Za současného stavu bádání tedy celá problematika představuje pouze souhrn určitých postřehů a východisek k dalším podrobným analýzám. Problematika historického vývoje, organizace řádových domů i jejich vztahů je podrobně rozebrána v řadě prací, proto si všímáme pouze úlohy církevních institucí v hospodářském vývoji, sociální sféře a osídlení a odkazujeme na základní moderní práce, kde je podrobně shrnuta i bohatá starší literatura (např. Cinke 1968; Svátek 1970; a další práce v textu).

I.

Na Moravě zůstaly patrně v 10. století, což naznačuje zejména situace ve 2. polovině 10. století, uchovány zbytky velkomoravské církevní organizace a není vážných důvodů pochybovat o existenci biskupa Vracena (Bretholz 1955, Kosmas II, XXI, 113) a dalšího nejmenovaného moravského biskupa, který se zúčastnil v roce 976 vedle pražského, špýrského a wormského biskupa synody v Mohuči (CDB I, 40–41, č. 34). Teprve pražský biskup Šebíř dostal patrně do správy obě biskupství v Čechách a na Moravě, což znamená, že v letech 976–1031 lze na Moravě předpokládat existenci zvláštního biskupa (srov. Medek 1971, 32; Zemek 1972, 61–71; 1973, 238–264; Havlík 1978, 102–103; Krzemieńska 1985, pozn. 67, v tisku). Po nástupu Vratislava II. (1061–1092) bylo v zájmu upevnění centrální moci pražského knížete proti dezintegračním snahám dalších příslušníků rodu i pevnějšího připoutání Moravy k Čechám moravské biskupství obnoveno, a to vlastně jako čtvrtý díl Moravy vedle tří údělů světských.

Biskupství bylo obnoveno v Olomouci patrně již v roce 1063. Za biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150) došlo po spirituální a temporální stránce k podřízení všech hradských, tzv. velkofarních kostelů novému biskupskému chrámu sv. Václava na olomouckém hradě, kam bylo sídlo biskupství přeneseno od kostela sv. Petra na olomouckém Předhradí, a k centralizaci církevní správy na Moravě. Došlo též k rozšíření kapituly a personálnímu spojení velkofarních kostelů s biskupským, přičemž se arcipresbyteri stali kanovníky katedrálního chrámu (Nový 1972, 155–157; Hrabová 1964, 13–23; Krzemieńska 1985, v tisku). Další krok v emancipačním

procesu biskupství znamenala privilegia krále Konráda a knížete Vladislava II. z let 1146–1147 (nebo 1148), jimiž se dostávalo mimo jiné biskupským statkům řady imunitních výsad (Hrabová 1964, 23–29). Mezi dobou Jindřicha Zdíka a biskupa Roberta (1202–1240) se i značně změnily vztahy uvnitř majetku biskupství, kde nastaly posuny zejména v neprospěch proboštství a Robert se snažil zmenšit i vliv kapituly. V podstatě však zůstala zachována struktura čtyř vlastníků – majetek kapituly skládající se z proboštství a vlastnictví jednotlivých kanovníckých prebend, majetek kostela sv. Václava a vlastní majetek biskupa. V celém tomto období však trval zápas mezi vrchním vlastníkem – panovníkem a přímým vlastníkem – biskupstvím o stabilizaci majetku. Tento vývoj a vysvětlení dvojího knížecího darování některých statků naznačuje imunitní listina krále Přemysla Otakara I. z roku 1207 (CDB II, 52–55, č. 59). V době biskupa Roberta shledáváme též první náznaky koncentrace feudální držby (Hrabová 1964, 34–35).

Po krátkém mezivládí v letech 1240–1245, kdy došlo k rozchvácení části majetku biskupství, se stal olomouckým biskupem Bruno ze Schaumburka (1245 až 1281). Za jeho vlády pokračoval vývoj započatý na konci 12. století, směřující ke koncentraci biskupských držav. Ve starém sídelním území, kde řada vesnic je jmenována již ve Zdíkově listině datované nejnověji k roku 1141 (CDB I, 116 až 123, č. 115; srov. Bistřícký 1983), se vytvořily tři větší souvislé komplexy, a to na pravém břehu Moravy jižně od Olomouce, oblast v povodí Juhyně a území kolem Kroměříže. Další seskupení ležela kolem Vyškova a jižně od Brna (Modřice, Žatčany). Koncentrace kolem Mohelnice, na Svitavsku, Osoblažsku a levém břehu Ostravice se vytvořily na území, kde před polovinou 13. století nebyly žádné nebo pouze ojedinělé biskupské statky (Hrabová 1964, 49–54). Územní koncentrace vytvořila 11 souvislých oblastí, z nichž každá obsahovala 1–2 biskupská města (např. Mohelnice, Brušperk, Vyškov, Blansko, Kelč, Kroměříž, Slavičín), o kterých L. Hrabová (1964, 54) předpokládá, že hlavní příčinou jejich získání či povznesení ze starších vsí a trhových osad nebyla funkce politicko-správních a obranných center, ale je jí nutno hledat v ekonomickém charakteru města. Na jistém stupni vývoje si vynucovala koncentrace državy získání měst, protože to bylo podmínkou dalšího růstu državy. O úlohy správních center se dělila města s nově vybudovanými hrady (Šaumburk, Pustiměř, Modřice, Hrádek n. Vlárí?, Fulštejn, Mírov atd.; pouze Hukvaldy byly původně šlechtického založení, ostatní založil biskup nebo jeho leníci), doloženými v sedmi oblastech državy a udělovanými v léno. Za biskupa Bruna nastal v podílu na feudálním vlastnictví uvnitř državy značný přesun k přímému vlastnictví biskupa, a to zhruba čtyřnásobně proti statkům kapitulním a kostela sv. Václava dohromady. Z potřeb biskupa vzniká rozsáhlý lenní systém, v němž se Bruno opíral především o „své“ lidi ze Saska, kteří spolu s rozsáhlým příbuzenstvem získávali řadu výhod, tvořili jeho vojenskou družinu, zajišťovali moc biskupa a získávání těchto lén mělo charakter feudální expanze za novou půdou. Zároveň Bruno ze Schaumburka kořistil na lenních vztazích s méně mocnými feudály domácího původu nebo již delší dobu usedlými na Moravě. Služba u biskupa znamenala pro nově příchozí zlepšení jejich společenského postavení a další výhody (Hrabová 1964, 100–111).

Kromě vlastní biskupské domény se na Moravě vytvořila i država českých církevních ústavů, které od konce 1. poloviny 11. století obdarovával český panovník různými důchody a pozemkovou držbou. Podle falz z 13. století, která se hlásí k roku 1045 a 1048, daroval Břetislav I. břevnovskému klášteru důchody a statky kolem Rajhradu, kde u obnovené kaple sv. Petra a Pavla na pustém hradě vzniklo proboštství podléhající Břevnovu (CDB I, 352–354, č. 379, 356–358, č. 381; srov. Hrubý 1936, 79–80). Do doby nejdříve po roce 1046 se hlásí falzum z 12. století, jehož jádro pochází z let 1061–1067, a podle něhož dostává řadu důchodů

z moravských hradů a pozemkovou držbu na Břeclavsku a Hodonínsku staroboleslavská kapitula (CDB I, 358–362, č. 382; srov. Hrubý 1936, 73–79). Četná zboží zejména na českomoravském pomezí na Svatce a Svitavě získal od Vratislava II. i nově s největší pravděpodobností v roce 1086 založený opatovický konvent, jak nám to dokládá ve 2. polovině 12. století padělaná listina (CDB I, 368 až 371, č. 386; srov. Hrubý 1936, 131–138; Nový 1960, 894–895). Drobnější statky získal na Moravě koncem 11. a ve 12. století i benediktinský klášter sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle, premonstráti v Litomyšli, johanité z pražské komendy a vyšehradská kapitula (Nový 1972, 158).

Roku 1078 je olomouckým knížetem Otou a jeho manželkou Eufemií založen jako první domácí církevní ústav (vedle biskupství) benediktinský konvent Hradisko u Olomouce, které převzali v roce 1151 moudní premonstráti (CDB I, 82–85, č. 79, 85–87, č. 80; srov. Hrubý 1936, 81–86; Zaoral 1968). Pro osídlení jihozápadní Moravy mělo zásadní význam založení benediktinského kláštera v Třebíči Oldřichem Brněnským a Litoldem Znojenským na počátku 12. století (1101). Tzv. zakládací listina datovaná k roku 1104 uvádí na Znojemsku a Brněnsku 76 vsí, zvláštní dávky ke kapli sv. Benedikta na Luhu (Brno-Komárov), kde bylo později zřízeno proboštství kláštera, a další důchody jako věno konventu. Vzhledem k tomu, že listina je falzem vzniklým až po roce 1200 (Hrubý 1936, 149–151; Bretholz 1955, Kosmas, 257–261; Bartušek 1958), zachycuje postupně po celé 12. století vzniklou majetkovou držbu a nároky kláštera až do počátku 13. století. Původní donaci kláštera (podle falza 51 vesnic, místa na Luhu a důchody z Brna), jež nemohla být o mnoho bohatší než například držby a důchody darované při založení kláštera hradiskému, však půjde těžko eliminovat. Muselo se jednat o vsi na starém sídelním území, a například v případě důchodu z Brna a daru místa na Luhu, kde vzniklo koncem 12. století (1195; Svátek 1970, 531) proboštství kláštera, je zde asi zachycena starší situace (Cejnková–Měřínský–Sulitková 1984, 256). Založení třebíčského kláštera znamenalo významný přínos k postupné vnitřní kolonizaci pomezního hvozdu severozápadním a hlavně severním směrem na Velko-meziříčsko. Jako doklad této kolonizační činnosti bývá uváděno jméno Nadějova 14 km VSV od Jihlavy, odvozované od opata Naděje doloženého k roku 1160 (CDB I, 196, č. 208; Hosák–Šrámek 1980, 114). Zdá se tedy, že vnitřní kolonizace prováděná třebíčskými benediktiny počíná již v poslední třetině 12. století, avšak na intenzitě nabyla až koncem 12. a na počátku 13. století. Do bezprostředního okolí Jihlavy zasáhla pak nejpozději koncem 12. století i kolonizační činnost želivského kláštera (Měřínský 1977, 122–123).

25. října 1190 zakládá kníže Konrád Ota se svou matkou Marií premonstrátskou kanonii v Louce u Znojma obdařenou řadou statků na jihozápadní Moravě (CDB I, 299–301, č. 326, 444–446, č. 411; srov. Kuthan 1982, 253–255; Hrubý 1936, 118–120; Hosák 1938, 92) a koncem 12. století dochází také k prvé soukromé fundaci. Roku 1181 zakládá Vilém z Pulína ženský premonstrátský konvent v Dolních Kounicích, kam byly roku 1183 uvedeny jeptišky z Louňovic a sám konvent byl podřízen Želivu (CDB I, 415–417, č. 400; FRB II, Jarloch, 477, 483; Svátek 1970, 590; Hosák 1938, 230–231; Nový 1972, 159). Počátkem 13. století (před rokem 1210) je založena Lvem z Klobouk premonstrátská kanonie v Zábředovicích (okr. Brno-město; srov. Hurt 1969, 1–25; Hosák 1938, 211) a během 1. poloviny 13. století vznikají i ženské premonstrátské konventy v Nové Říši u Telče (okr. Jihlava) a v Doubravníku u Tišnova (okr. Žďár n. Sáz.), které jsou též soukromého založení (Richter 1964; Hosák 1938, 37–39, 331–332; Doubravník mylně uváděn jako augustiniánský; srov. Svátek 1970, 591). V prvním nebo druhém desetiletí 13. století vznikl i konvent augustiniánek v Olomouci (druhý řád obutých augustiniánů; příp. 1213; srov. Svátek 1970, 597; Hosák 1938, 473).

Počátkem 13. století, tedy zhruba se šedesátiletým zpožděním, se na Moravě objevuje nový módní řád – cisterciáci, při jehož rozšíření zde sehrál patrně značnou úlohu rodilý Angličan, bývalý osecký převor a později v letech 1202–1240 olomoucký biskup Robert. V letech 1204–1205 zakládá spolu s markrabětem Vladislavem Jindřichem velehradský konvent (Hurt 1934, 33–96; 1967; Kuthan 1982, 319–322; 1983, 20). Dále vznikají v letech 1224–1225 a 1232–1233 kláštery cisterciáček v Oslavanech a Tišnově (Hosák 1938, 336–339, 345–348; Měřínský 1976; Kuthan 1974, 361–370; 1982, 268–269, 305–310; 1983, 20), roku 1251 po předchozím neúspěšném pokusu oseckého konventu začínají mniši z Nepomuku budovat žďárský klášter (Zemek–Bartušek 1956, 24–30; Šilhan 1976, 202–203; Kuthan 1982, 345–349; 1983, 20), v roce 1261 zakládá Smil ze Strělek řádový dům ve Vizovicích, kam přišel konvent z Velehradu (Šebánek 1959–1961, 29–39; Kuthan 1983, 21), počátkem 14. století plánoval Václav III. založit na Vsetínsku nový cisterciácký konvent nazvaný *Thronus regis*, což však zmařila jeho násilná smrt (Kuthan 1983, 21) a epilog představovala fundace konventu cisterciáček na Starém Brně Eliškou Rejčkou v letech 1322–1323 (Svátek 1970, 592; Kuthan 1983, 22).

Během 2. poloviny 13. století byla doplněna i síť benediktinských proboštství. K Třebíči příslušely řádové domy v Měříně u Velkého Meziříčí a Březové na Opavsku (Hosák 1938, 48; Svátek 1970, 531; 1958). Došlo ke zřízení benediktinského proboštství v Těšíně (uváděno 1211–1269), jehož funkci přejala po roce 1269 Orlová na Těšínsku (Hosák 1938, 912–913; Svátek 1970, 531). Poněkud v pozadí zájmu v pestrém složení a skladbě moravských církevních institucí 13.–15. století zůstávají zboží a domy rytířských řádů. Johanitské komendy byly v Brně, Přibicích, Horních Kounicích, Ivanovicích, Orlovicích a Kroměříži, komendy řádu německých rytířů jsou uváděny v Hostěradicích, Slavkově, Křenovicích, Moravském Krumlově, Krnově, Opavě a náležel jim i větší počet řádových far. Křižovníkům s červenou hvězdou připadlo proboštství na Hradišti sv. Hypolita u Znojma a konečně templářské komendy zrušené obecně roku 1312 se nacházely v Čejkovicích, na Templštejně a před vznikem hradu v Jamolicích (Svátek 1970, 513–520; 1960).

Spolu se vznikem měst je v nich během 13. století zakládána řada konventů. Mezi mendikantskými řády jsou to především minorité doložení v Olomouci, Opavě, Znojmě, Brně, Jihlavě, Krnově a Valticích (Svátek 1970, 546–547). Velmi rozšíření byli dominikáni připomínáni v Brně, Olomouci, Znojmě, Opavě, Jihlavě, Uherském Brodě, Těšíně a Šumperku (Svátek 1970, 542). Z ženských řádů se ve městech soustřeďovaly konventy dominikánek, z nichž nejstarší byl podle své spoluzakladatelky nazývaný tzv. herburský klášter v Brně vzniklý již roku 1240 a mylně označovaný za řádový dům augustiniánek (srov. Hosák 1938, 194–195; Šebánek 1931; vysvětluje Svátek 1970, 507, 593), dále konvent v Olomouci a v roce 1312 založený řádový dům u sv. Anny na Starém Brně (Hosák 1938, 195–196, 474; Svátek 1970, 593). Druhým řádem minoritského řádu byly klarisky, jejichž konventy proto bývaly pravidelně situovány vedle kostelů a řádových domů minoritských. Od čtyřicátých let 13. století do počátku 14. století tomu tak bylo v Olomouci, Znojmě, Opavě (Svátek 1970, 594–596) a ne bezdůvodně je kolem roku 1330 předpokládáno založení kláštera klarisek v Uničově spojeného s tamním minoritským konventem (Michna 1976, 223–227; 1976a, 188–195; 1979). Již ve 13. století je předpokládána fundace řádového domu sester pokání sv. Marie Magdaleny (magdalenitky) v Dalešicích na Třebíčsku (Svátek 1970, 597; Hosák 1938, 134–135; Cinke 1968, 442; Fiala 1975, 244). Ve městech působil i charitativní řád sv. Ducha doložený např. v Litovli, Telči, Brně a Olomouci (srov. Svátek 1970, 520; ke špitálům srov. Roučka 1966).

Za lucemburského období 14. až počátku 15. století dosáhl rozmach církevních institucí na Moravě i v Čechách a jejich organizace vrcholu, což souviselo

i s podporou, které se církvi dostávalo zejména za vlády Karla IV. Roku 1344 došlo ke zřízení pražského arcibiskupství s podřízenými episkopáty v Litomyšli (1344) a v Olomouci, což znamenalo vytvoření nové české církevní provincie a vymanění pražské a olomoucké diecéze z podřízenosti Mohuči. Již ve 13. století byla prakticky vybudována síť farností a ve 14. století byl ukončen proces úplného právního vydělení církevních příslušníků, kteří nadále podléhali pouze kanonickému právu. Zároveň však s růstem církevního bohatství, papežským centralismem a fiskalismem narůstaly rozpory a nešvary v celém systému, které podstatnou měrou přispěly k prohloubení antagonismů, rozporů a celkové krize feudální společnosti, vrcholící výbuchem husitské revoluce v roce 1419 (Fiala 1968, 237–252). Přes podporu, kterou církevní instituce v době vlády Karla IV. měly jako opora mocenského postavení panovníka a významný činitel v jeho vnitřní i zahraniční politice, nedošlo v lucemburském období kromě uvedení módního augustiniánského řádu, kartuziánů a zřízení několika dalších řádových domů k podstatnějšímu rozšíření sítě církevních institucí. Přesto však nejdůležitější augustiniánské a kartuziánské konventy byly založeny v Brně a Králově Poli u Brna moravskou lucemburskou sekundogeniturou jako opora její moci. Nové řády měly svými regulami a šířením nových duchovních proudů (tzv. devotio moderna) za úkol čelit mimo jiné rozkladu náboženské morálky (srov. např. Fiala 1968, 237–252; Bradáč 1968, 1–8). Až na výjimky neměly velké pozemkové vlastnictví.

Již v šedesátých letech 13. století vznikl augustiniánský konvent (eremité) u Krasíkova nedaleko od Zábřeha (Hosák 1938, 573–574; Hosák–Šrámek 1970, 444–445; Svátek 1970, 554), nejvýznamnější fundací bylo bezesporu založení kláštera obutých augustiniánů poustevníků (eremité) v Brně u sv. Tomáše roku 1350 markrabětem Janem Jindřichem, k němuž náleželo i proboštství na Hoře sv. Klimenta u Osvětman zřízené roku 1358. V moravském vikariátu byly během 2. poloviny 14. století založeny ještě konventy v Moravském Krumlově a Jevíčku (Svátek 1970, 553–555) a augustiniáni kanovníci měli své kanonie ve Šternberku, Fulneku a Prostějově (Svátek 1970, 523–525). Ve 2. polovině 14. století byli na Moravu uvedeni i kartuziáni. Roku 1375 založil markrabě Jan Jindřich kartuziánský klášter v Králově Poli u Brna a roku 1388 se kartuziáni z Tržku u Litomyšle přestěhovali do Dolan na Olomoucku (Hosák 1938, 207–208, 495–496; Svátek 1970, 538–540; Burian 1966; další lit. srov. Měřínský 1980, 37–39, 60–61). V 1. polovině 14. století (1340) vzniká ještě benediktinské proboštství postoloprtského konventu v Klášterci u Zábřeha (Hosák 1938, 573; Svátek 1970, 530; podle V. Medka 1971, 123 vznikl již před rokem 1289), roku 1340 založil olomoucký biskup Jan VII. Volek ženský benediktinský konvent v Pustiměři (Svátek 1970, 592) a v Uničově mělo dojít v roce 1330 (uváděn i rok 1326) k založení řádového domu klarisek. Tyto údaje Pešiny (1677, 66) a Schwoye však nejsou podloženy dalšími autentickými písemnými prameny a první písemná zpráva o objektu je až z roku 1381, kdy je zde doložen minoritský konvent. Na základě archeologického výzkumu konventu je možno datum i existenci řádového domu klarisek u minoritského kláštera akceptovat (Michna 1976, 223–227; 1976a, 188–195; 1979).

Mezi velké pozemkové vlastníky patřily i kapituly. Kromě nejstarší kapituly původně u sv. Petra a po přenesení biskupského sídla u sv. Václava v Olomouci (srov. výše, dále Hosák 1938, 481–487) vznikla v rozmezí let 1256–1262 kapitula u sv. Mořice v Kroměříži (Hosák 1938, 653–654; Medek 1971, 95) a roku 1296 byla zřízena kapitula u sv. Petra v Brně (Tenora 1934; Hosák 1938, 199–203; Medek 1971, 109). Kromě těchto velkých církevních institucí s rozsáhlým dominiem existovala stabilizovaná síť jednotlivých farností, vybavená též příslušnými důchody a pozemkovou držbou. Tato síť vznikala postupně a předcházelo ji v 11. až 12. století budování vlastnických kostelů, ať již zeměpanských, nebo později

i kostelů vznikající šlechty při dvorcích a na hradech. První krok k centralizaci církevní správy bezesporu představovala reforma biskupa Jindřicha Zdíka. Ve Zdikově listině z roku 1141 je uvedeno, že nový biskupský chrám sv. Václava na olomouckém hradě se má stát mateřským pro ostatní kostely na Moravě a hradské, tzv. velkofarní kostely mu byly podřízeny (Nový 1972, 156–157). Další etapu představovalo budování sítě farních kostelů, které bylo zhruba ukončeno ve 2. polovině 13. století za biskupa Bruna ze Schaumburka. Biskup Bruno organizačně dobudoval moravskou církev vrcholného středověku, zřídil děkanáty jako mezičlánky mezi biskupem a faráři, utužil dozor nad kněžstvem, dosáhl práva kontroly zřizování nových kostelů a provedl i další reformy (srov. Čerešňák a kol. 1980, 79–82).

2.

Jestliže přehlédneme celý vývoj církevních poměrů na Moravě od 10. století až do okamžiků před výbuchem husitské revoluce, vidíme, že církev se stává postupně jedním z největších pozemkových vlastníků, s nejvíce konsolidovaným, centralizovaným a koncentrovaným majetkem. Odmyslíme-li si zeměpána, stává se již během 12. století největším feudálním vlastníkem na Moravě. A v popředí stojí olomoucké biskupství. Tento vývoj se ještě prohloubil během 13. století. Biskup Bruno ze Schaumburka vládl ve 2. polovině 13. století nad poddanými ve 186 vsích a 13 městech, přičemž roční renta z těchto statků bývá odhadována na víc než 3 000 hřiven stříbra (Hrabová 1964, 109–111). Další velké pozemkové državy vlastnily velké premonstrátské konventy (Hradisko u Olomouce, Louka u Znojma), benediktini v Třebíči (na poč. 13. stol. nejméně 76 vsí), cisterciáci ve Žďáře nad Sázavou a na Velehradě, kteří od Hlučina na severu po Znojmo a Podivín na jihu Moravy drželi kolem roku 1270 přes 70 vesnic (Hurt 1967, 102, 104), cistercičky v Tišnově a Oslavanech i množství dalších řádových domů. Církev tedy silně ovlivňovala ekonomiku země, působila na sociální strukturu, nemusíme zdůrazňovat její výsadní postavení v kulturní oblasti, školství, vzdělanosti a celé ideologické sféře (srov. Fiala 1968, 237–252).

Není vyloučeno, že během 11. až 13. století existovalo určité povědomí o starší velkomoravské tradici některých lokalit a jejich okolí, která se obráží v pozdějších donacích, držbě některých statků církevními institucemi a v neposlední řadě i zakládání některých institucí (předpokládá to již V. Richter 1943, 24–28, i když některé jím uváděné příklady jsou sporné; srov. Hurt 1966, 99–100). Samotná Olomouc byla, jak ukazují poslední archeologické výzkumy, důležitou velkomoravskou lokalitou (Michna 1982, 728–742) a její význam zesílil zejména v 10. století, kdy osídlení na jižní Moravě, jež byla kontaktní zónou proti Maďarům i Východní marce, slábne a stahuje se na sever (Měřínský 1986, v tisku). Podle falz z 13. století bylo prvou donací českého knížete na Moravě břevnovskému klášteru právě opuštěné velkomoravské hradisko Rajhrad s obnovenou kaplí sv. Petra a Pavla a okolí lokality, známé jsou spory pražského biskupství o Podivín, Slivnici a Sekyrkostel, přičemž poslední dvě bývají lokalizovány do prostoru mikulčického hradiska (Richter 1958; Hosák–Šrámek 1980, 430–434, tam další lit.). V okolí Mikulčic držel ve 2. polovině 13. století řadu zboží i velehradský klášter (Moravská Nová Ves, Lužice, zaniklé Potvorovice patrně i s Prušánkami). Jádrem jeho državy se ostatně též nacházelo v místě velkomoravského ústředí (Hurt 1967, 87). Podobně vzniká ve 13. století proboštství na Hradišti sv. Hypolita ve Znojmě a našli bychom ještě řadu dalších příkladů.

Po připojení Moravy do rámce přemyslovského českého státu nejpravděpodobněji v letech 1019–1020 (Krzemińska 1980) bylo nutno jednak navázat na

zbytky staré velkomoravské církevní tradice, které se udržely v 10. století, a hlavně pomocí nově obnovených ústavů a institucí zajistit jejich podporu a výhodnější mocenské postavení při integraci Moravy i vnitřní a zahraniční politice. Proto hned v první fázi integračního procesu ještě před polovinou 11. století zde podle středověkých falz, s jejichž reálnými jádry však můžeme počítat, dostává statky a důchody břevnovský klášter, staroboleslavská kapitula, později ostrovský (u Davle) a opatovický klášter a v roce 1063 dochází i k obnově olomouckého biskupství. Teprve v poslední čtvrtině 11. století jsou zakládány první domácí církevní ústavy. Nejstarší Hradisko u Olomouce vzniká z fundace olomouckého knížete Oty a jeho manželky Eufemie, což vyjadřuje i význam olomouckého údělu jako nejdůležitější části Moravy. Další, třebičský klášter, vzniká společným založením Oldřicha Brněnského a Litolda Znojemskeho na počátku 12. století a v této společné fundaci lze vystopovat reminiscenci na původně jednotný brněnský úděl, z něhož se teprve koncem 11. století vydělilo samostatné Znojemske (srov. Nový 1972, 144–150; Čerešňák a kol. 1980, 44–49). Konečně po vzestupu znojemske konrádovské sekundogenitury Přemyslovců i samotného znojemskeho údělu ve 2. polovině 12. století zakládá nejvýznamnější člen této linie Konrád Ota se svojí matkou Marií roku 1190 premonstrátský konvent v Louce u Znojma. Tyto církevní ústavy měly tedy podporovat mocenské ambice jednotlivých údělníků a patrně představovaly i jakési rodinné kláštery moravské přemyslovské sekundogenitury, snad i včetně míst posledního odpočinku fundátorů a dalších příslušníků rodu. Naznačuje to například nepotvrzená tradice týkající se uložení tělesných pozůstatků Oldřicha Brněnského a Litolda Znojemskeho v třebičském klášteře (Pešina 1677, 286) i pohřby otonské větve olomoucké sekundogenitury v Hradisku u Olomouce (Burian 1980).

Vzestup šlechty a vzrůst její moci je možno dobře sledovat i na prvních soukromých fundacích z konce 12. a počátku 13. století, ať již to byl Vilém z Pulína, zakládající roku 1181 konvent v Dolních Kounicích, klášter v Doubravníku, který byl rodinným ústavem Pernštejnů, a mnoho dalších fundací mocných šlechtických rodů učiněných ve 13.–14. století (Zábrdovice založené Lvem z Klobouk, Nová Říše snad založená Markvartem z Hrádku, Vizovice fundované Smilem ze Střilek, kanonie ve Fulneku založená Lackem z Kravař a v Prostějově Petrem z Kravař atd.). Zatímco v 11.–12. století byly na Moravě založeny čtyři konventy, jedno proboštství zde měl břevnovský klášter a před koncem 12. století vzniklo i proboštství třebičských benediktinů na Luhu (Brno-Komárov), ve 13. až počátku 14. století vzniká 11 nových řádových domů premonstrátů, cisterciáků, augustiniánů a augustiniánek, magdalenitek a 4 proboštství benediktinská, ve městech 20 konventů mendikantských řádů dominikánů, dominikánek, minoritů a klarisek, a dále dvacítko komend johanitů, německých rytířů, templářů, domů řádů sv. Ducha a křižovníků, tedy zhruba 55 církevních ústavů. V lucemburském období byla již síť církevních institucí plně stabilizována. Došlo pouze k jejímu doplnění o 7 nových augustiniánských konventů a kanonií, 2 kartuzie, založeno bylo po jednom konventu minoritů, dominikánek, klarisek a dále vznikly řádové domy benediktinů (1 proboštství), benediktinek a cisterciáček, což už byly v období 14. století určité anachronismy. Za Karla IV. se česká i moravská církev stává bezesporu největším pozemkovým vlastníkem v zemi (Fiala 1968, 242).

3.

Případ od případu je nutno posuzovat úlohu církevních institucí, a zejména klášterů, v procesu vnitřní i vnější kolonizace. Nejstarší konventy 11.–12. století, vyjma Třebíče, byly zakládány ve starém sídelním území a na jejich državách do-

cházelo tudíž pouze k doplnění sídlištní sítě, přeměně struktury, koncentraci sídel a kolonizaci na nově darovaných územích v horských a podhorských oblastech. U třebíčského kláštera je předpokládáno (Fišer–Nováčková–Uhlíř 1977, 17), že se měl stát jakýmsi předsunutým opevněním a kolonizačním střediskem na hranicích zeměpanského Přibyslavicka a západní hranici údělů. Je celkem nepravděpodobné, že by klášter vznikl jako vojenský opěrný bod v tomto prostoru. U církevních ústavů nelze v tomto období předpokládat nějakou výraznou vojenskou funkci, i když v pozdějším období sledujeme u konventů řadu fortifikačních prvků, včetně vojenských posádek (srov. Sommer 1981, 117–118), a navíc poloha na okraji pomezního hvozdu bokem od bezpečně doložených hlavních komunikačních spojů z Moravy do Čech tento předpoklad vylučuje. Pro osídlení zeměpanského Přibyslavicka nemáme bezpečné doklady před koncem 12. století. Třebíčské opatství však bezpochyby sehrálo důležitou úlohu při pronikání člověka do pomezního hvozdu Českomoravské vrchoviny a jeho osídlování severním směrem na Velkomeziříčsko a severozápadním směrem do oblasti na levém břehu řeky Jihlavy východně od pozdějšího města. Významná byla i jeho kolonizační činnost v prostoru tzv. Semislavova újezdu na Vítkovsku (Opavsko), vycházející ve 2. polovině 13. a ve 14. století z probošství v Březové (Svátek 1958, 4). Klášter však, podobně jako další velké, především cisterciácké fundace 13. století dostávající řídicí osídlené území v oblasti pomezního hvozdu (Žďár, N. Říše, na vých. Moravě např. Vizovice), musel být založen na území, které již bylo, byť slabě, osídleno, aby byl zajištěn základní provoz nové instituce. To platí i u cisterciáckých konventů (např. Žďár), jimž přísná řehole přikazovala budovat kláštery stranou od sídlišť u vodních toků, odmítat benefícia, desátky, rentu a vydělávat prostředky k živobytí vlastní prací. Tyto prvotní ideály však byly během 13. století opuštěny a řád, na jehož počátku byla askeze a odříkání, stanul mezi největšími feudálními vlastníky půdy (Kuthan 1983, 11–12), přičemž zaváděl i nové formy hospodaření, nové zkušenosti v zemědělství, organizaci a celé správě panství, hospodaření ve vlastní režii a feudální rentu v penězích (Graus 1953, 49, 74–75, 231–232). Tyto procesy však, jak ukazují novější analýzy, nelze přeceňovat a musíme je sledovat případ od případu, a to jak u cisterciáků, tak i dalších řádů.

Žďárský klášter, ale i tišnovské a oslavanské cisterciáčky a později založený vizovický konvent se zúčastnily na kolonizaci, ale v darovaných oblastech byla v době založení těchto ústavů již řada existujících vesnic, majetky byly doplňovány dalšími donacemi, koupěmi a výměnami. Například v typické kolonizační oblasti pomezního hvozdu na Žďársku se na osídlovacím procesu podílela řada dalších institucí a feudálních rodů (srov. např. Šilhan 1970) a v polovině 13. století, kdy byl klášter založen, zde bylo poměrně husté osídlení. Podobně i oslavanské cisterciáčky dostávají například od purkrabího na Veverí Kuny nově založenou ves Kukvice, nynější Čikov u Velké Bíteše (Měřínský 1973, 303–304). Shodně je přeceňován i rozsah kolonizační a germanizační činnosti biskupa Bruna ze Schaumburka, i když řada písemných pramenů dokládá buď jím, nebo jeho leníky a podřízenými institucemi prováděnou kolonizační činnost v dosud neosídleném území (srov. Hrabová 1964, 38–44, 84–94). V době Brunova episkopátu z celkem 186 vsí olomouckého biskupství uvádí L. Hrabová (1964, 110) celkem 26 lokalit buď vznikajících nebo před nedávnem založených.

Větší podíl než na kolonizační činnosti můžeme u církevních institucí sledovat, pokud jde o provádění procesů koncentrace osídlení a jeho strukturálních změn. Církevní instituce se totiž se svým velkým pozemkovým vlastnictvím z výše uvedených ekonomických důvodů snaží o scelování dominií, koncentraci osídlení a strukturální změny. V rámci olomoucké biskupské državy sledujeme náznaky koncentrace především v držbě celých vsí, a nikoliv pouze jejich částí, již na po-

čátku 13. století (Hrabová 1964, 35). Ve 2. polovině 13. století koncentrace državy značně pokročila, biskupství rezignovalo na malá a vzdálená zboží a kostru državy tvořily staré celé vsi. Jak již bylo výše uvedeno, územní koncentrací a scelováním dominia bylo vytvořeno 11 souvislých oblastí (Hrabová 1964, 49–54). Na dominiu oslavanských cisterciáček probíhala přestavba struktury osídlení a scelování držby od konce 1. poloviny 13. století. Tento proces se odrazil v zániku řady vesnic (Měřínský 1976, 115–116). První vlna pustnutí vesnic datovaná rámcově do 13. století je doložena i v jádru velehradského dominia (Snášil 1980, 179–180; 1982), a pravděpodobně též souvisí s výše uvedenými jevy. Strukturální změny mohly být i příčinou zániku dvou vesnic na Kloboucku, kde se zábrdovičtí premonstráti snažili posílit Klobouky jako centrum državy a pokusili se prosadit jejich povýšení na městys s právem trhu (Kordiovský 1977, 262). Poněkud odlišná, a hlavně složitější, byla asi situace na panství žďárského cisterciáckého konventu, kde zaniká nejvíce vesnic až ve 14. století. Zde totiž u velké části vesnic nemůžeme počítat se strukturálními změnami, poněvadž vesnice vznikají většinou až ve 13. století kolonizační činností. Jednalo se pravděpodobně o neúspěšné kolonizační pokusy ve tvrdých přírodních podmínkách Českomoravské vrchoviny a částečnou příčinou mohlo být i zbíhání poddaných (Měřínský 1971, 23–25). Tyto procesy by bylo třeba studovat i na dalších velkých dominiích, jako třeba na državě loucké premonstrátské kanonie a u třebičských benediktinů.

4.

Problematiku ekonomického a sociálního vývoje je možno na církevních zboží sledovat již od období 11. století. To platí i o zachycení nejstarších dokladů řemeslné výroby a její organizace. Písemnými prameny jsou doloženi dva hrncíři, kteří byli darováni olomouckým Otou I. Sličným (1061–1087) a jeho manželkou Eufemií premonstrátskému klášteru Hradisku u Olomouce roku 1078 (CDB I, 82, č. 79) a roku 1141 je v listině biskupa Jindřicha Zdíka doložen hrncíř v Žádlovicích u Loštic (CDB I, 119, č. 115). Z výše uvedených pramenů vyplývá, že hrncíři, kteří byli původně součástí služebné řemeslné organizace knížete, se donací dostávají do služeb církevních institucí (srov. Krzemieńska–Třeštík 1978, 158–180). Není vyloučeno, že církevní instituce, jako byly některé velké konventy a olomoucké biskupství, si tak v 11.–12. století budují instituci podobnou služebné organizaci knížecí a není bez zajímavosti, že právě v okolí Žádlovic a Mohelnice, která byla v biskupském majetku, se již v mladší době hradištní vytváří centrum hrncířské výroby (Goš–Novák 1976). Většinou se však předpokládá, že tito venkovští řemeslníci splývají v pozdějším období s masou zemědělského obyvatelstva a pouze tam, kde existovalo napojení na trh, tedy v raně středověkých aglomeracích, se vývoj ubíral k rozsáhlejší zboží výrobě (srov. Zemlička 1980, 107–109).

Naznačenou problematiku by mohl dobře charakterizovat výzkum v Mohelnici. Sídliště datované do 10. až 1. poloviny 13. století vykazovalo některé znaky, jež by umožňovaly označit je za služebnou osadu s rozvinutou úpravou tuhové suroviny a snad i hrncířskou výrobou (Goš 1975; srov. Měřínský 1983, 47, tam další lit.). V písemných pramenech je Mohelnice nejpozději od roku 1141 v majetku olomouckého biskupství a V. Goš (1975, 340) ztotožňuje zkoumané sídliště s původní Mohelnicí. Právě kolem poloviny 12. století zde předpokládá rozvoj řemeslné výroby, při které byla dovážena a zpracovávána tuha z nedalekých ložisek, a uvažuje i o jejím dalším exportu. Sídliště považuje za specializovanou řemeslnickou a tržní osadu. K jeho zániku došlo po polovině 13. století, kdy se poddaní přestěhovali do nově založeného města na nedaleké ostrožně. Biskupské město s fojstvím je poprvé doloženo roku 1273 a vzniklo koncentrací osídlení ze zkou-

mané osady a dalších sídlišť, stalo se ekonomickým centrem místního významu a střediskem jedné oblasti biskupských držav. Zprostředkovávalo též směnu v okolí, bylo pro ně soudní instancí apod. (Hrabová 1964, 54).

Zárodek podobného centra trhu a směny představuje i archeologicky zkoumaná původní lokace Žďáru nad Sázavou, založená asi v letech 1254–1255 a po zhruba dvaceti letech přenesená do oblasti jádra nynějšího města. Byly zde mimo jiné získány bohaté nálezy strusky dokládající železářskou nebo kovářskou výrobu (Richter 1974; 1975, 252–253). Cisterciácký klášter na Velehradě si budoval podobné centrum řemeslné výroby, trhu a směny – trhovou ves Veligrad, nynější Staré Město u Uherského Hradiště (od konventu 5 km jihových. směrem). Trhová ves původně náležela olomoucké kapitule a konvent i fundátoři vyvinuli velké úsilí, aby Veligrad získali, což se jim podařilo kolem roku 1220 (Hurt 1967, 100; Verbík 1981, 89). Tato lokalita byla vedle Žďáru jako jediná zkoumána ve větší míře i archeologicky. Zjištěny zde byly výrobní okrsky kovářský, hrncířský a vápenický a další objekty, jako udírna, pekárna, stopy kovolitectví atd. Zachycen byl i příkop, který měl patrně vnitřní dílčí obrannou funkci a členil od sebe dva samostatné sídelně výrobní celky. Po založení královského města Uh. Hradiště, jehož lokace byla ukončena kolem roku 1257 (srov. Verbík 1981, 82–100), a po ztrátě trhu pozbývá osídlení řemeslnický charakter, což se projevuje zejména na počátku 14. století, a řemesla se přesunují do nově vzniklého města (Snášil 1979; srov. Měřínský 1983, 49, 66). Hospodářské středisko velehradské državy se přesunulo do Polešovic (Hosák 1982, 221). V silné konkurenci královského města však nemohlo dosáhnout dalšího rozvoje a mělo jen místně velmi omezenou funkci. Záchranným výzkumem bylo sledováno i osídlení 13.–16. století v Modřicích, které byly v majetku olomouckého biskupa (Měřínský 1984) a povrchovým průzkumem valovým opevněním ohrazené zaniklé městečko Potvorovice na Hodonínsku, jež bylo ve 13.–15. století centrem velehradských statků v této oblasti (Měřínský 1977a).

Genezi míst trhu, směny, řemeslné výroby, tedy ekonomických center rozsáhlých církevních dominií, bychom mohli sledovat i na řadě dalších příkladů. Při analýze hospodářské situace olomouckých biskupských držav se touto problematikou podrobně zabývala L. Hrabová (1964, 54) a z dalších církevních dominií jmenujme alespoň Třebíč, kde ve 2. polovině 13. století vzniká pod benediktinským klášterem, na protějším, pravém břehu řeky Jihlavy město (Hosák 1938, 51; Fišer–Nováčková–Uhlíř 1977, 37–39). Určitou správní a ekonomickou funkci můžeme předpokládat i u proboštství podřízených mateřským ústavům a vznikajících na odlehlých místech, kde měla církevní instituce nějaké zboží a souvislejší državu. Příkladem může být právě trebičský benediktinský klášter s proboštstvím na Luhu (Brno-Komárov) z konce 12. století (Hosák 1938, 202; Svátek 1970, 531), v Měříně (zal. 1298; Hosák 1938, 48; Svátek 1970, 531) a v Březové na Vítkovsku, kde vzniklo proboštství na počátku šedesátých let 13. století (Svátek 1958, 2; 1970, 531; Turck 1952, 254–256). Podobný příklad představuje benediktinské proboštství v Klášterci u Rudy nad Moravou, které bylo podřízeno opatství v Postoloprtech v Čechách (Hosák 1938, 573; Svátek 1958, 1; 1970, 530). Jiným případem bylo proboštství benediktinů v Uherčicích na Břeclavsku, kam se po vypuknutí husitských válek přestěhovali roku 1421 mniši z Vilémova, kteří ve vesnici a jejím okolí vlastnili již ve 14. století řadu zboží (Hosák 1938, 249; Svátek 1970, 530). Z dalších příkladů cizích benediktinských opatství, majících proboštství na svých moravských statcích, lze jmenovat na Moravě nejstarší doloženou církevní držbu v Rajhradě (CDB I, 352–354, č. 379) nebo benediktinská proboštství v Těšíně (1211–1269) a Orlové (1269–1561), závislá na polském Týnci, vzniklém roku 1040 (Svátek 1970, 531; Hosák 1938, 873, 912–913). Kromě benediktinů je možno snahy po organizaci držav zachytit i u dalších řádů, zejména řádů rytířských, jako

byli němečtí rytíři, johanité, dále u obutých augustiniánů (např. probošství na Hoře sv. Klimenta založené roku 1358 a podléhající mateřskému konventu u sv. Tomáše v Brně; Hosák 1938, 197–198; Svátek 1970, 554) i u dalších řádů organizovaných v širších celcích (provincie, velkopřevorství, baillivy, kongregace), pouze částečně podřízených nebo zcela nezávislých na domácí církevní organizaci a hranicích soudobých státních útvarů.

Hospodářské aspekty při bádání o vývoji církevních institucí lze dobře sledovat právě u velkých konventů. Již několikrát jsme se zmiňovali o zavádění nových forem hospodaření u benediktinů, premonstrátů a hlavně u cisterciáků, ale i na velké državě olomouckého biskupství. U klášterů, zejména cisterciáckých, bývá předpokládán poměrně časný přechod na hospodaření ve vlastní režii, organizování výroby do dvorů, tzv. grangií, za účasti laických bratří, tzv. konvršů, zakládání rybníků a poměrně časný přechod na feudální rentu v penězích. Vybavení grangií a jejich příslušenství se řídilo určitými řádovými předpisy a doklady takových objektů či zmínky o nich v písemných pramenech nemáme, tam se hovoří pouze o dvorech. R. Hurt (1967, 102) s nimi počítá na državě velehradského konventu, včetně dvorů ve městech, které se měly podílet na trhu a směně výrobků. Podobně jich celkem 24 vypočítává M. Zemek (1974, 253–259) na državě žďárského kláštera. Maximálně pět je jich však doloženo již ve 13. století, většina z nich je zmiňována až v 15. století a buď šlo o dary šlechty, nebo jej tato měla v nájmu, eventuálně jí tyto dvory byly odprodávány. Grangie u moravských cisterciáckých konventů nelze tedy prokázat a řada kritických badatelů tuto formu velkostatku, přenášenou k nám na základě analogii ze západoevropského prostředí, nepovažuje na našem území za doloženou.

Přeměny v hospodářském nazírání a zavádění nových forem hospodaření mohly urychlit i takové procesy, jako bylo zbíhání poddaných, doložené na Moravě nejdříve u cisterciáckých klášterů ve Žďáře nad Sázavou, Velehradě a Oslavanech roku 1341, kdy markrabě Karel vydal nařízení, že nikdo nemá na své statky přijímat zběhlé klášterní poddané, kteří raději opouštěli své grunty, než by zaplatili feudální rentu, což též tyto prameny přímo uvádějí (CDM VII, 241–242, č. 335; 242, č. 336, 242, č. 337). To, že se na církevních statcích objevuje zbíhání dříve než na světských, dokládá i jednání olomoucké kapituly z roku 1375 (CDM X, 274, č. 261; XV, 135–136, č. 164). Zbíhání poddaných, často do měst, nemuselo však většinou znamenat zánik celých vesnic. Například v jádru velehradského dominia, tj. na dnešním Uherskohradištsku, není podle R. Snášila (1982) prokázán zánik ani jedné celé vesnice a spíše se vytvářejí pouze jednotlivé poustky (srov. Měřínský 1982, 125–126).

Hospodářskou aktivitu církevních institucí dokumentují i naše první urbáře z předhusitského období, které kromě mikulovského lichtenštejnského urbáře známe pouze u církevních institucí. Nejstarší dochované zlomky urbáře brněnské kapituly pocházejí ze sedmdesátých až osmdesátých let 14. století, další z roku 1407 (Nekuda 1962), rajhradský urbář je z roku 1406 a první žďárský urbář pochází z roku 1407 (Zemek–Pohanka 1961, 61–69; srov. Jirásek 1960). Na druhé straně můžeme již ve 14. století, zejména jeho 2. polovině, sledovat počátky počínající krize. Dokumentuje ji řada výše zmiňovaných nařízení proti zbíhání poddaných i množství dalších písemných pramenů a zpráv. Tuto narůstající krizi klášterního hospodářství zachycujeme od konce 14. století na panství Oslavany (Měřínský 1976, 115), na Velehradě, ve Vizovicích (Hosák 1982, 224) a v poněkud specifitějších podmínkách i ve Žďáru (Zemek 1974, 266). Tam se konvent dostává ve 2. polovině 14. století do finanční krize, řada vesnic je opuštěna, přičemž se klášter snaží řešit situaci pronájmem obnovených vesnic, jejich spojováním a podobně. Podíl na zániku mohly mít i neúspěšné kolonizační pokusy (Měřínský 1971; 1982,

125–126). Tyto negativní tendence v ekonomice i sociálním vývoji můžeme sledovat i u řady dalších církevních ústavů a institucí, ať již to byly kláštery, olomoucké biskupství, kapituly atd.

Cisterciácký řád přináší do našich zemí též výrazné obohacení stavební činnosti a řadu nových architektonických podnětů, včetně rysů specifických pro řádovou architekturu, vlivu fundátorů na jednotlivé stavební podniky, působí zde však i historické okolnosti vzniku a sepětí s domácím vývojem. Nejsevřenější celek představuje tato architektura ve 2. čtvrtině 13. století (Velehrad, Tišnov, závěr konventního kostela v Oslavanech), kdy vystupuje cisterciácká tvorba nejvýrazněji. Tato stavební činnost však nebyla projevem jakési jediné českomoravské cisterciácké stavební huti, ale slohové vlny nastupující gotiky, na Moravě tradičně inklinující k rakouskému a bavorskému Podunají, přicházející právě z této oblasti. Západoevropské podněty nového slohu však nelze zveličovat, poněvadž stejně tak zde působí i proudy spojené s místní tradicí a bylo nutno respektovat i přání fundátorů (Kuthan 1983, 19–57).

Cisterciácká řádová ustanovení byla předpokladem pro využití práce bratří i konvršů na stavbách a organizace řádu umožňovala i velmi širokou mezinárodní výměnu zkušeností. V našich podmínkách, a zejména v období 13. století, však již nelze tyto předpoklady založené na řádových regulích a západoevropských pramelech přeceňovat, zejména předpokládat nějakou větší účast mnichů a konvršů na práci stavebních hutí. Například ze Žďáru máme doklady, že kameník byl najat opatem a kameníci byli vypláceni fundátorem Bočkem z Obřan (FRB II, 532, 535; srov. Zemek–Bartušek 1956, 41–42). Účast na stavbě se projevovala spíše ve vedení stavby zkušenými příslušníky řádu, poněvadž určité zkušenosti a specifika řád do stavební činnosti přinášel. Zároveň musíme počítat i s filiací venkovských kostelů k architektuře konventů v centru dominia a účastí stavebních hutí na jejich výstavbě (např. Dol. Loučky–Tišnov, Vracov a snad i Kostelec u Kyjova–Velehrad, atd.). Velmi pravděpodobně působily tyto hutě při výstavbě některých hradů (např. Buchlov, Lukov, Brumov–Velehrad; srov. Pojsl 1984, 232–234).

Mezi specifika cisterciáckého stavitelství patřil například rozvoj výroby a použití stavební keramiky, tj. cihel, dlažby, krytiny, keramických stavebních článků apod. Originální jsou u cisterciáků právě keramické podlahy skládané z různobarevných dlaždic bez dekoru různých geometrických tvarů a sestavované do geometrických vzorů. Tyto tzv. mozaikové dlažby známe na Moravě z Velehradu (Pojsl 1977) a jejich používání vyplývalo z nařízení generální kapituly (např. 1205), která zakazovala honosné reliéfní dlažby, jaké známe z jiných církevních i světských objektů 12.–13. století (Kuthan 1983, 13, 49). Z archeologického výzkumu žďárského konventu v letech 1955–1957 známe řadu keramických profilovaných stavebních článků, různých, někdy poměrně složitých tvarů a cihly, které byly podle provedených analýz vyráběny v bezprostředním okolí (Král 1958, 84). Na cihlách se někdy objevují otisky psích a kočičích tlapek a prasečího kopýtka. Kromě Žďáru se tyto značené cihly objevují na Melicích, v dolanské kartouze i na řadě dalších profánních objektů. Jejich funkce bývá vykládána podobně jako hrnčířské značky (Nekuda–Reichertová 1968, 59), vyloučeny však nejsou ani určité věrské představy. Cihly cisterciácké výroby známe též z Velehradu a vlivy velehradské hutě nacházíme i na z cihel zbudovaném kostele v Kostelci u Kyjova (Tribula 1984). Z cihel byla zbudována i největší řádová stavba 2. čtvrtiny 14. století, klášterní kostel cisterciáček na Starém Brně, na jehož dispozici mohla působit inspirace fundátorky – vdovy po Václavu II. a Rudolfa Habsburském Alžběty, ve Vratislavi či hesenském Marburku (Kuthan 1983, 46). Cihlový byl i kostel ve Starých Hvězdlicích datovaný do 1. poloviny 13. století (Zemanová–Petřů 1971).

Velký soubor středověké stavební keramiky pochází z kartouzy v Dolanech (Burian 1969).

V hospodářství církevních institucí hrálo zajisté hlavní roli zemědělství, ať již zprostředkované vybíráním feudální renty od svých poddaných v naturáliích a časněji než u světských feudálů v penězích, nebo přímým podílem na výrobě ve dvorech, zaváděním nových forem hospodaření u některých řádů, jako byli cisterciáci, ale i benediktini, premonstráti a olomoucký biskup. Tyto tendence nám naznačují písemné prameny, výzkumy vývoje osídlení i vlastní archeologické výzkumy. Řemeslo bylo patrně kromě samozásobitelské a podomácké výroby na vesnici soustředěno během 13. století v tržních městečkách a městech. V samotných klášteřích lze doložit především stavební řemesla související se stavebními hutěmi (kameníci, zedníci, tesaři atd.; srov. např. Dohnalová 1982), potravinářstvím, uměleckými řemesly a snad i textilní výrobou, oděvními a kožedělnými odvětvími, o čemž existují některé doklady. Rozhodně nelze tuto výrobu přeceňovat, či dokonce třeba s cisterciáky a jejich grangiemi, které u nás nejsou doloženy, spojovat na základě obecných řádových ustanovení, analogií ze západní Evropy a zmínek o jiných řádových domech nějakou velkovýrobou v klášterních dílnách, jako např. ve Žďáře (srov. Zemek 1974, 265–274).

Například na dominiu olomouckého biskupství v době biskupa Bruna ze Schaumburka ve 2. polovině 13. století je doloženo využívání lesů a vod pro lov a rybolov, zakládání rybníků, těžba dřeva, ve velkém množství jsou doloženy vodní mlýny, provozování včelařství, zpracování vosku, vinařství a ve vznikajících biskupských městech s trhem jako stimulantem probíhajících změn a dynamiky hospodářských procesů i základní odvětví řemeslné výroby (Hrabová 1964, 59 až 84). Trh mezi městem a vesnicí umožňoval i převod na peněžní rentu, zánik starého uzavřeného systému s jednoduchým koloběhem naturálního hospodářství, výživa obyvatel měst i populační vzrůst vyžadovaly rozšiřování ploch zemědělské půdy, tedy kolonizaci atd.

5.

Závěrem si stručně připomeňme ještě některé aspekty sociálního vývoje a diferenciace společnosti, které vyplynuly z našeho studia. Výzkumem venkovských kostelů a jejich hřbitovů je například možno udělat si určitou představu o některých demografických otázkách, zdravotním stavu populace, mortalitě, zamýšlet se nad rozsahem farnosti a velikosti vesnice apod. Například kapacity kostelů existujících ve 13.–15. století na zaniklých vesnicích Narvice u Pohořelic (okr. Břeclav) a Koválově u Žabčic (okr. Brno-venkov) jsou odhadovány na 227 a 160 osob, přičemž kolem byly částečně prozkoumány hřbitovy, a to na Narvicích více než 400 hrobů a v Koválově 64 hrobů. Pod presbytářem koválovského kostela se nacházelo ještě ossarium s množstvím kosterných pozůstatků (Unger a kol. 1980, 45–69; Měřínský–Unger 1983, 121; Měřínský–Stloukal–Unger–Vyhnánek 1984). Při odhadech kapacity venkovských kostelů odkrytých archeologickými výzkumy bohužel neznáme velikosti celých hřbitovů ani rozsahy farností, které by nám umožňovaly další úvahy o sociální problematice a demografii.

Nevyřešenou otázku představuje vznik kostelních hřbitovů a přechod od pohřbívání na mladohradištních řádových pohřebištích ke kostelním hřbitovům. Jsou určité náznaky, že ještě koncem 12. a v 1. polovině 13. století existují venkovská pohřebiště, která buď během 13. století zanikají a populace začíná pohřbívát u kostelů, nebo vzniká ve 13. století v místě pohřebiště kostel (Měřínský 1980a, 96–97). To nám naznačuje i řada archeologických výzkumů sakrálních objektů, které budou vyhodnoceny v příštím svazku AH.

Pokud jde o charakteristiku sociálního prostředí církevních institucí, nedovoluje nám stav výzkumu vyslovovat nějaké větší závěry o sociální diferenciaci, poněvadž ve větším rozsahu byla zkoumána pouze kartuzie v Dolanech u Olomouce. Další výzkumy většinou sledovaly pouze kostely, anebo se jednalo o odkryvy menšího rozsahu. Na materiálu z Dolan a vybavení kartuzie lze dobře dokumentovat vyšší sociální prostředí tohoto objektu. Mezi nálezy byly kachle, a to i prořezávané kusy, dokládající vyspělý systém vytápění i určité umělecké nároky, dále sklo, loštická keramika i další předměty a vybavení stavby (Burian 1966; Měřínský 1980, 37–39, 60–61, tam další lit.).

Samostatnou problematiku představuje dislokace řádových domů i dalších institucí v rámci středověkých měst, jejich fortifikace atd. Například samo olomoucké biskupství bylo původně situováno na předhradí knížecího hradu a před polovinou 12. století je přeneseno spolu s kapitulou na samotný hrad. Podobně i kapituly v Kroměříži a Brně byly dislokovány uvnitř městského opevnění. Zvláštní místo mezi sakrálními objekty zauímají opevněné kostely (Plaček 1981), z nichž je v poslední době zkoumán prvořadý reprezentant těchto památek v Kurdějově u Hustopečí (výzkum J. Unger, nepublikováno). Celkově nebyla dosud na Moravě problematika fortifikací v rámci církevních institucí sledována. I když řádové domy obsahovaly fortifikační prvky, jejich vojenský význam nelze přeceňovat (Sommer 1981). Potvrzuje to i ta skutečnost, že většina konventů byla vážně devastována nebo i zanikla v době husitských válek a jejich příslušníci se stahovali do bezpečnějších měst nebo i na hrady. Výjimku snad představovaly komendy rytířských řádů, jejichž podobu však neznáme, a řádové hrady, jako byl například johanitský Orlov na Vyškovsku (Procházka–Plaček 1984) nebo templářský Templštejn (Kouřil 1979; k stavebnímu typu Plaček 1982, 335; tam další lit.). Zvláštní místo představují hrady olomouckého biskupství (srov. výše), buď s manským systémem nebo i reprezentační a rezidenční funkcí, jakou měly např. Melice (Michna 1981; Měřínský 1980, 44–46; 1981, 174). Ve městech byly dominikánské a minoritské kláštery zařazovány do systému městských opevnění a s největší pravděpodobností tvořily při lokaci kostru celého vysazení. Byly umístovány poblíž městských bran nebo na strategicky důležitých místech, jako to dokládají například půdorysy Jihlavy, Brna, Znojma, nebo i Olomouce, kde však vývoj k městskému útvaru probíhal složitěji. Ochranu konventů mimo města často zajišťovaly fortifikace nebo útočiště budovaná v jejich bezprostřední blízkosti. Klášterní hrad vyrůstá v Dolních Kounicích (Kašička–Eliáš 1975; Radová–Štiková 1975), drobné středověké fortifikace známe z okolí Velehradu a z Předklášteří u Tišnova (Nekuda–Unger 1981, 246, 303). Povrchové průzkumy v okolí konventů by jistě objevily i další podobné fortifikační objekty.

Na državách olomouckého a dalších velkých konventů byl z důvodů mocenského zajištění a obrany klášterních teritorií i samotných konventů vybudován lenní systém. Na biskupských statcích měl i některé další aspekty. Obranu a zároveň i správu statků zajišťovaly biskupské hrady, z nichž některé byly dávány v léno. Sloužily i jako příležitostná sídla biskupa a byly zakládány i v biskupských městech a městečkách (Mohelnice, Kroměříž, Modřice atd.).

Již v 1. polovině 13. století máme náznaky tohoto systému doloženy u premonstrátů na Hradisku u Olomouce, ve 2. polovině 13. století se lenní systém vytváří u trebičských benediktinů, kde se opíral i o hrady k ochraně hranic jádra dominia (např. Sedlec, Kozlov, Kufštejn; Kouřil 1978; Měřínský–Plaček 1984), a na premonstrátských kanoniích v Louce a Dolních Kounicích, tedy nejdříve je zachycen u velkých kanonií premonstrátských a u benediktinských konventů. Existoval i u velehradských cisterciáků, kde byla i žoldnéřská posádka, ve Žďáře, u pustiměřských benediktinek i u kartuziánů v Dolanech. Manové mohli být šlech-

tického nebo i neurozeného původu a seděli na řadě feudálních sídel (srov. Turek 1947).

Podíl církevních institucí, přinášejících nové metody hospodaření, koncentrujících svůj rozsáhlý majetek, který přinášel značnou rentu, institucí, jež mnohdy uplatňovaly i progresivní prvky ve správě dominia a samotné výrobě, nebyl v období rozsáhlých změn 12.–13. století zanedbatelný a v mnohých oblastech hospodářství předurčoval další vývoj a působil i na sociální procesy v rámci středověké společnosti. Zároveň se v něm skrývalo mnoho rozporů, jejichž výsledkem byly projevy krize feudální společnosti, sledovatelné již od I. pol. 14. stol. a končící výbuchem husitské revoluce v roce 1419.

Literatura

- Bartušek A., 1958: K středověkému osídlení Třebíčska, Vlastivědný sborník Vysočiny, oddíl věd společenských II, 19–25.
- Bistřícký J., 1983: Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, Sborník archivních prací, 32–74.
- Bradáč J., 1968: Poslední kartuziánský devotista Štěpán z Dolan, Zprávy VÚO č. 139, 1–8.
- Bretholz B., 1955, Kosmas: Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, 2. Auflage. Berlin.
- Burian V., 1966: Kartouzka v Dolanech – moravský protějšek hradu Siónu, Střední Morava 1, 5–18.
- 1969: Předběžná zpráva o historickoarcheologickém výzkumu na Kartouzce v Dolanech r. 1968, Zprávy VÚO č. 114, 11–15.
- 1980: Renesanční náhrobní kameny zakladatelů kláštera Hradiska, Zprávy KVMO č. 206, 5–15.
- Cejnková D.–Měřínský Z.–Sulitková L., 1984: K problematice počátků města Brna, ČsČH XXXII, 250–270.
- CDB I. Praha 1904–1907; II. Praha 1912 (ed. G. Friedrich).
- CDM VII. Brünn 1858 (ed. P. Ritter v. Chlumecky); X. Brünn 1878 (ed. V. Brandl); XV. Brünn 1903 (ed. B. Bretholz).
- Cinke V., 1968: Organizace českých klášterů ve 13. a 14. stol. na podkladě provinčním, ČsČH XVI, 435–446.
- Čerešňák B. a kol., 1980: Přehled dějin Moravy I. Od Velké Moravy do husitské revoluce (skripta FF UJEP). Brno.
- Dohnalová M., 1982: K problematice velehradských románských portálů a kamenických značek, VVM XXXIV, 55–69.
- Fiala Z., 1968: Předhusitské Čechy 1310–1419. Český stát pod vládou Lucemburků 1310–1419. Praha.
- 1975: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310. Praha.
- Fišer R.–Nováčková E.–Uhlíř J., 1977: Třebíč. Dějiny města I. Brno.
- FRB: Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých II. Praha 1874 (ed. J. Emler).
- Goš V., 1975: Osada hrnčírů v Mohelnici, AR XXVII, 338–341.
- Goš V.–Novák J., 1976: Počátky výroby loštické keramiky, AR XXVIII, 399–404.
- Graus F., 1953: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Praha.
- Havlík L. E., 1978: Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace, Studie ČSAV č. 7. Praha.
- Hosák L., 1938: Historický místopis země Moravskoslezské. Praha.
- 1982: Přehled dějin Hradištska od 11. do konce 15. století. In: Uherskohradištsko, Vlastivěda moravská, 219–229. Brno.
- Hosák L.–Šrámek R., 1970, 1980: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I (A–L) – II (M–Ž). Praha.
- Hrabová L., 1964: Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století. Praha.
- Hrubý V., 1936: Tři studie k české diplomatice. Brno.
- Hurt R., 1934: Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě 1. Olomouc.
- 1966: Nově zjištěné velkomoravské patrocínium, ČMM, LI, 99–104.
- 1967: Počátky velehradského kláštera, ČMM LII, 87–115.
- 1969: Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábřovicích. Příloha VVM XXI, č. 1, Brno.
- Jirásek J., 1960: Urbáře jako pramen pro poznání předbělohorské vesnice, SbMM LXXIX, 112–128.
- Kašička F.–Eliáš J. O., 1975: Klášterní hrad v Dolních Kounicích, Památková péče 35, 216–234.
- Kordiovský E., 1977: Sídlištní hustota ve středověku na Kloboucku (okres Břeclav), AH 2, 261–266.

- Kouřil P., 1978: Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohřblaví na jz. Moravě, AH 3, 131-145.
- 1979: Archeologické nálezy z hradu Templštejnu (železné předměty), AH 4, 129-140.
- Král J., 1958: Zjišťovací archeologický průzkum cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou, PV 1957, 84-86. Brno.
- Krzemińska B., 1980: Wann erfolgte der Anschluss Mährens an den böhmischen Staat?, Historica 19, 195-243.
- 1985: Moravští Přemyslovci ve znojenské rotundě, v tisku.
- Krzemińska B.-Třeštk D., 1978: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století). In: Hospodářské dějiny. Economic History 1, 149 až 230. Praha.
- Kuthan J., 1974: Fundace a počátky kláštera cisterciáček v Tišnově, ČMaM XCIII, 361-370.
- 1982: Architektura v přemyslovském státě 13. století. In: Umění doby posledních Přemyslovců, 181-351. Roztoky u Prahy - Praha.
- 1983: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách. Praha.
- Medek V., 1971: Osudy moravské církve do konce 14. věku. I. díl Dějin olomoucké arcidiecéze. Praha.
- Měřinský Z., 1971: K problematice zaniklých osad na panství cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou, ČMaM XC, 23-35.
- 1973: Několik poznámek k místopisným záhadám v dějinách oslavanského kláštera, ČMaM XCII, 302-306.
- 1976: Zaniklé středověké osady na panství kláštera oslavanského. (Vývoj a změny struktury osídlení), AH 1, 109-120.
- 1977: Několik poznámek k počátkům města Jihlavy. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 122-128. Praha.
- 1977a: Průzkum v místech zaniklé středověké osady Potvorovice (okr. Hodonín), PV 1975, 70-71. Brno.
- 1980: Morava za husitských válek ve světle archeologických nálezů a výzkumů, AH 5, 31-68.
- 1980a: Slovanská pohřebiště z 2. poloviny 10. až 1. poloviny 13. století na Moravě (Stav výzkumu a jeho další perspektivy). In: IV. mezinárodní kongres slovanské archeologie Sofia 15.-22. septembra 1980. Zbornik referátov ČSSR, 94-100. Nitra.
- 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), AH 6, 147-197.
- 1982: Studium dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku (Současný stav a další perspektivy se zvláštním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých vesnic), AH 7, 113-156.
- 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 41-71.
- 1984: Středověké Modřice ve světle archeologických nálezů, VVM XXXVI, 335-359.
- 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů (Nástin problematiky), PA LXXVII, v tisku.
- Měřinský Z.-Plaček M., 1984: Povrchový průzkum Lamberka a Sedleckého hradu, k. ú. Březník a Sedlec (okr. Třebíč), PV 1982, 49-51. Brno.
- Měřinský Z.-Stloukal M.-Unger J.-Vyhnánek M., 1984: Antropologický soubor z pohřebiště zaniklé vsi Koválov (katastr Žabčice, okr. Brno-venkov), SbNM XL B No. 2, 93-122.
- Měřinský Z.-Unger J., 1983: Archeologický výzkum pozůstatků kostela na zaniklé vsi Koválov u Žabčic, Jižní Morava 19, sv. 22, 119-135.
- Michna P. J., 1976: Archeologický průzkum historického jádra města Uničova. Předběžná zpráva, AH 1, 205-230.
- 1976a: Písemný pramen v konfrontaci s výsledkem archeologického průzkumu v Uničově. (K věrohodnosti jedné zprávy Tomáše Pešiny z Čechorodu), VVM XXVIII, 188-195.
- 1979: Uničovský letner. (Příspěvek k poznání mendikantské architektury na Moravě.) Sborník památkové péče v Severomoravském kraji 4, 43-75.
- 1981: Gotická kachlová kamna z hradu Melic na Vyškovsku. Pokus o rekonstrukci, AH 6, 333-360.
- 1982: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století), ČSČH XXX, 716-744.
- Nekuda V., 1962: Urbáře na panství brněnské kapituly (Zlomky urbáře ze 70.-80. let stol. 14. a z r. 1407, urbář z r. 1619). Příspěvek k situaci venkovského lidu v období předhusitském a předbělohorském, ČMM XLVII, 43-66.
- Nekuda V.-Reichertová K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- Nekuda V.-Unger J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- Nový R., 1960: Opatovická fundační listina z roku 1073, CDB I. 386. Nálezová zpráva, ČSČH VIII, 894-895.
- 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha.
- Pešina T. J., 1677: Pessina, Thoma Joanne de Czechorod, Mars Moravicus. Pragae.

- Plaček M., 1981: Opevněné kostely na Hustopečsku, MK XVII, č. 1, 4–5.
- 1982: K problematice hradů s plášťovou zdí na Moravě, AH 7, 335–351.
- Pojsl M., 1977: Raněstředověká mosaiková dlažba na Velehradě, VVM XXIX, 68–72.
- 1984: Příspěvek k problematice stavebních hutí ve 13. století na Moravě, AH 9, 217–238.
- Procházka R.–Plaček M., 1984: Povrchový průzkum hradu Orlova, k. ú. Orlovice (okr. Vyškov), PV 1982, 54–55. Brno.
- Radová-Štiková M., 1975: Dolní Kounice hrad, klášter a městečko – stavebně historická studie, Acta polytechnica, práce ČVUT v Praze 10, řada 1, č. 4, 75–95.
- Richter M., 1974: Archeologický výzkum a otázky nejstarší sídlištní topografie Žďáru nad Sázavou. In: Dějiny Žďáru nad Sázavou III, 231–240. Brno.
- 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, AR XXVII, 245–258.
- Richter V., 1943: O středověké architektuře na Moravě. (Od nejstarších dob do počátku 11. věku), ČMaM LXV, 1–84.
- 1958: Podivín, Zekirkostel a Slivnice, SPFFBU F 2, 68–87.
- 1964: K založení ženského premonstrátského kláštera v Nové Říši. Studie z Vysočiny – společenské vědy. Jihlava.
- Roučka B., 1966: Špitály, jejich majetek, správa a postavení v daňovém systému českého feudalismu, Právněhistorické studie 12, 41–87.
- Snášil R., 1979: Záchranný výzkum středověkého Starého Města v poloze „Za zahradou“, k. o. Uherské Hradiště, AH 4, 73–81.
- 1980: Sídlištní síť 10.–15. století na Uherskohradištsku, AH 5, 177–182.
- 1982: Zaniklé vesnice na Uhersko-hradištsku-brodsku v období 13.–18. století, AH 7, 163–167.
- Sommer P., 1981: Ke vztahu řádového domu a hradu v Čechách, AH 6, 117–121.
- Svátek J., 1958: Benediktinské proboštví v Březové a jeho velkostatek, Vítkovsko. Vlastivědný zpravodaj, roč. 1958, č. 4, 1–5.
- 1960: Pověst o templářích v Odrách, Vítkovsko, roč. 1960, č. 9–10, 20–22.
- 1970: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archívy, Sborník archivních prací XX, 503–624.
- Šebánek J., 1931: K otázce založení herburského kláštera v Brně. In: Sborník prací věnovaných prof. dru. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931, 406–419. Praha.
- 1959–1961: Vizovická listina Smila ze Střílek z r. 1261 jako historický pramen především k otázce osídlení Valašska, Valašsko VIII, 29–39.
- Šilhan J., 1970: Listina Přibyslava z Křižanova pro brněnský špitál z r. 1239. (Antithese I.), VVM XXII, 145–158.
- 1976: Osecká listina, VVM XXVIII, 196–206.
- Tenora J., 1934: Statek sv. Petra v Brně, díl I. Brno.
- Tribula J., 1984: Zjišťovací výzkum u kostela sv. Václava v Kostelci u Kyjova (okr. Hodonín), PV 1982, 61–62. Brno.
- Turek A., 1947: Příspěvky k dějinám manského zřízení na statcích moravských klášterů do třicetileté války, ČSPS LV, 15–29.
- 1952: Prameny k poznání vývoje sociálních poměrů na panství hradeckém do 16. století, Slezský sborník 50 (10), 252–260.
- Unger J. a kol., 1980: Pohořelice-Klásterka. Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves. Studie AÚ ČSAV v Brně VIII, sv. 2. Praha.
- Vaněček V., 1933–1939: Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–15. stol.), I–III, Práce ze semináře československých právních dějin na práv. fak. UK v Praze. Praha.
- Verbík A., 1981: Středověké město. In: Uherské Hradiště, dějiny města, 81–124. Brno.
- Zaoral P., 1968: K zakládací listině hradištského kláštera z roku 1078, ČsČH XVI, 275–283.
- Zemanová-Petrů R., 1971: Objev ve Starých Hvězdlicích (okres Vyškov), VVM XXIII, 243–245.
- Zemek M., 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století. (Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy.) Brno.
- 1973: Správní a církevní organizace na Moravě v 10. a 11. století. In: Velká Morava a feudální společnost v 9.–13. století se zřetelem k jižní Moravě. Soubor přednášek na IV. mikulovském sympoziu ve dnech 17.–19. října 1972, 238–264. Mikulov.
- 1974: Žďárský velkostatek v době předhusitské. In: Dějiny Žďáru nad Sázavou III, 253–276. Brno.
- Zemek M.–Bartušek A., 1956: Dějiny Žďáru nad Sázavou I. 1252–1617. Havlíčkův Brod.
- Zemek M.–Pohanka J., 1961: Nejstarší žďárské urbáře. Brno.
- Žemlička J., 1980: Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století. Praha.

Die kirchlichen Institutionen Mährens und ihre Rolle bei der Entwicklung von Wirtschaft und Besiedlung seit dem 10. Jahrhundert bis in die vorhussitische Zeit

Der Beitrag bringt eine kurze Übersicht der Entwicklung kirchlicher Institutionen Mährens seit dem 10. bis in den Anfang des 15. Jahrhunderts, und berücksichtigt dabei vor allem die Geschicke der Herrschaften dieser Institutionen, die wirtschaftliche und soziale Sphäre der Zeit. Im 10. Jahrhundert sind in Mähren offenbar Reste der großmährischen Kirchenorganisation erhalten geblieben, wie dies Schriftquellen aus der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts mit der Erwähnung zweier mährischer Bischöfe andeuten. Erst etwa nach dem Jahr 1031 erhielt der Prager Bischof Šebít beide Diözesen in Böhmen und Mähren zur Verwaltung. Im Jahr 1063 wurde das Olmützer Bistum erneuert. Die Kirche wird schrittweise zu einem der größten Grundeigentümer mit am besten konsolidiertem, zentralisiertem und konzentriertem Besitz. Im Vordergrund dieser Entwicklung steht bereits seit dem 12. Jahrhundert das Olmützer Bistum und die erwähnten Tendenzen vertiefen sich noch im 13. Jahrhundert unter den Bischöfen Robert und vor allem Bruno von Sehaumburg, der in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts Untertanen in 186 Dörfern und 13 Städten beherrschte, wobei sich des Bischofs Besitz in elf Gebietsganzen mit Städten als Zentren des Marktes, der Produktion und des Tausches, und mit Burgen, teilweise in Verwaltungsfunktionen, konzentrierte.

Mährische Besitze hatten am Ende der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts auch böhmische Konvente und Kapitel, wie beispielsweise Břevnov, Stará Boleslav, Opatovice, Ostrov bei Davle u. a.; in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts werden auch die ersten mährischen Institutionen gegründet – im Jahr 1078 in Hradisko bei Olomouc, am Anfang des 12. Jahrhunderts in Třebíč und im Jahr 1190 in Louka bei Znojmo. Alle diese von Angehörigen der přemyslidischen Sekundogenitur in Mähren gegründeten Konvente sollten die Machtambitionen der einzelnen Teilfürsten unterstützen und stellen ein Art von Familienklöstern, vielleicht auch einschließlich der letzten Ruhestätten ihrer Gründer und deren Familien vor. Den Aufstieg des Adels kann man auch bei den ersten privaten Fundationen aus dem Ende des 12. und dem Anfang des 13. Jahrhunderts beobachten (Dolní Kounice, Doubravník, Zábřovice usw.). Die Stellen der Gründung der ersten Konvente und weiterer Kircheninstitutionen sowie die Schenkungen mancher Güter deuten an, daß mancherorts eine Art Bewußtsein der älteren großmährischen Traditionen existierte (beispielsweise in Olomouc, Rajhrad, Mikulčice, Velehrad, Podivín, Znojmo u. a.).

Während im 11.–12. Jahrhundert in Mähren vier Konvente und eine Probstei gegründet wurden, besaß hier das Kloster von Břevnov eine Probstei; im 13. Jahrhundert bis in den Anfang des 14. Jahrhunderts entstanden 11 Ordenshäuser der Prämonstratenser, Zisterzienser, Augustiner, Magdalenitinnen und 4 Benediktinerprobsteien, in Städten 20 Ordenshäuser der Mendikanten, weiters existierten zwanzig Kommenden und Häuser der Ritter- und charitativen Orden, also insgesamt 55 kirchliche Institutionen. In der Luxemburger-Periode (1310–1419) war das Netz der Kircheninstitute bereits stabilisiert. Es kam nur mehr zu seiner Ergänzung durch 7 Augustinerkonvente, 2 Kartusianerklöster und 6 weitere Klöster verschiedener Orden. Unter Karl IV. wurde die Kirche Böhmens und Mährens zweifellos zum größten Grundeigentümer des Landes. Bereits im 13. Jahrhundert war das Netz der Pfarren praktisch ausgebaut und im 14. Jahrhundert endete der Prozeß der vollkommenen rechtlichen Sonderstellung der Kirche und ihrer Angehörigen. Im Jahr 1344 entstand ein selbständiges Prager Erzbistum, dem die Diözesen in Litomyšl und Olomouc unterstellt waren. Zugleich wuchsen allerdings auch die Widersprüche und Mißstände im ganzen System, die zur Vertiefung der Gesamtkrise der Feudalgesellschaft wesentlich beitrugen, einer Krise, die im Ausbruch der hussitischen Revolution im Jahr 1419 gipfeln sollte.

Das eingehende Studium läßt erkennen, daß man die Rolle zu überschätzen pflegt, welche vor allem die Klöster, aber auch sonstige kirchliche Institutionen einschließlich der Zisterzienserkonvente im Prozeß der inneren und äußeren Kolonisation gespielt haben, und daß diese Rolle von Fall zu Fall genauest zu studieren ist. Meist ergänzten die Klöster bereits bestehende Siedlungsnetze und an der Kolonisierung der einzelnen Gebiete nahmen auch Feudalherren teil; einen höheren Anteil als an der Kolonisation kann man bei Kircheninstitutionen hinsichtlich der Siedlungskonzentration und ihrer Strukturänderungen beobachten (Olmützer Bistum, Zisterzienserinnen von Oslavany, Zisterzienser von Velehrad). Bei Kirchengütern läßt sich seit dem 11. Jahrhundert eine Reihe von Aspekten der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung verfolgen. Große Kircheninstitutionen erhalten bereits seit der zweiten Hälfte des 11. bis in das 12. Jahrhundert im Wege verschiedener Schenkungen auch Handwerker in ihre Dienste, und es ist nicht ausgeschlossen, daß kirchliche Feudalherren eine ähnliche Einrichtung wie die Dienstorganisation des Fürsten aufgebaut haben. Allerdings strebte die Entwicklung nur dort zu einer nennenswerten Güterproduktion und -vermarktung, wo bereits ein Anschluß an den Markt bestand, also in frühmittelalterlichen Siedlungsagglomerationen. Die hier gestreifte Problematik und Entwicklung zu Zentren des Gewerbes, des Marktes und Tausches, also zu Städten und Städtchen der Kirchenfeudalherren, beweist beispielsweise die Untersuchung in Mohelnice, wo eine Siedlung mit Belegen der Rohstoffbearbeitung und spezialisierten Handwerksproduktion mit Markt nach der Mitte des 13. Jahrhunderts untergeht und es zu

einer Verschiebung in das neugegründete Mohelnice kommt. Den Keim eines derartigen Zentrums stellt die archäologisch untersuchte ursprüngliche Lokation von Žďár nad Sázavou vor, ein solches Zentrum war auch das Marktdorf Veligrad – das heutige Staré Město bei Uherské Hradiště usw.

Bei Klöstern, vor allem Zisterzienserklöstern, pflegt man einen frühzeitigeren Übergang zum Wirtschaften in eigener Regie, dessen Organisation in Meierhöfen, den sogenannten Grangien, unter Beteiligung der Laienbrüder, die Gründung von Fischteichen, Einführung von Innovations-elementen in der handwerklichen und landwirtschaftlichen Produktion und den Übergang zur Feudalrente in Geld vorauszusetzen. Auf unserem Staatsgebiet lassen sich die Grangien jedoch nicht nachweisen und auch weitere Aspekte wären eingehend zu untersuchen. Bei den Zisterzienserklöstern verfolgt man jedoch außer der Zusammenlegung des Besitzes und dem Umbau der Siedlungsstruktur, der zu der ersten Untergangswelle von Dörfern im 13. Jahrhundert geführt hat, auch das frühere Vorkommen bestimmter Erscheinungen, wie es das Überlaufen von Untertanen war, die lieber ihren Grund und Boden verließen, als die Feudalrente zu bezahlen; solche Desertionen aus Zisterzienserdominien sind bereits zum Jahr 1341 bekannt. Diese Erscheinungen können mit den oben erwähnten neuen Wirtschaftsformen zusammenhängen, sind aber jedenfalls in den einzelnen Dominien genau zu studieren. Die wirtschaftliche Aktivität der Kircheninstitutionen dokumentieren auch die ältesten Urbarien aus der vorhussitischen Zeit. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts lassen sich jedenfalls bereits negative Tendenzen der ökonomischen und sozialen Entwicklung einer Reihe von Kircheninstitutionen nachweisen. Andererseits bringen beispielsweise die Zisterzienser auch eine Reihe technischer Neuheiten, nicht nur im Rahmen der Landwirtschaft, sondern auch der Organisation des Bauwesens und der Baugewerbe. Bekannt ist vor allem ihre Ziegelproduktion.

Was die Aspekte der sozialen Differenzierung der Gesellschaft anbelangt, lassen sich diese an Hand archäologischer Untersuchungen vorläufig noch nicht verfolgen. Die einzige umfangreiche Untersuchung eines Konvents verlief bisher in Dolany bei Olomouc (Olmütz), wo für die höhere Gesellschaftsschicht charakteristische Gegenstände geborgen wurden. Einen selbständigen Problembereich stellen die komplizierten, im Rahmen des sogenannten Lehenssystems und bei der Erforschung von Sakralbauten und Friedhöfen erfaßbaren sozialen Beziehungen vor, die es ermöglichen die soziale Innenstruktur, vor allem auf dem Dorf, demographische und Mortalitätsdaten zu studieren. Mit dem Mannensystem hängen auch die Fortifikationen der Kirchenfeudalherren und ihrer Lehensleute zusammen. Zu den befestigten Örtlichkeiten gehören auch Zufluchtsorte bei Konventen, befestigte Kirchen, die Verlegung von Ordenshäusern in die Befestigungen mittelalterlicher Städte und selbständige Befestigungen von Ordenshäusern.

